BG Pulse Journal USA
ISSN:1947-2536 http://www.bgpulseusa.com/index.php/bg
BG PULSE JOURNAL

O‘ZBEKISTONNING AN’ANAVIY SHAHAR TUZILMASIDA MAHALLA VA LANDSHAFT MUNOSABATLARI

Safarova I.A.
Mirzo Ulug‘bek nomidagi Samarqand texnika universiteti
achilovna100@gmail.com
Ilmiy rahbar: arx. fanlari nomzodi, texnika fanlari doktori, professor **Raximov K.D.**

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada O‘zbekistonning an’anaviy va zamonaviy shaharsozlik tizimida mahalla hamda landshaft munosabatlarining tarixiy evolyusiyasi tadqiq etilgan. Unda XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab shakllangan yangi ma’muriy qismlar, sovet davri mikrorayonlari hamda mustaqillik yillaridagi yakka tartibdagi va ko‘p qavatli massivlar rivojlanishi bosqichma-bosqich o‘rganilgan, hamda tarixiy bosqichlar ekologik barqarorlik, iqlimiy moslashuvchanlik, infratuzilma va ijtimoiy aloqalar mezonlari bo‘yicha qiyosiy baholangan. Shuningdek, an’anaviy mahallaga xos ekologik va jamoaviy boshqaruv tamoyillarini zamonaviy demografik hamda texnologik sharoitlarga moslashtirgan holda tatbiq etish istiqbollari ilmiy xulosalangan.

An’anaviy o‘zbek shahrining asosiy hududiy birligi mahalla bo‘lib, u faqat turar joylar majmuasi emas, balki ijtimoiy o‘zini o‘zi tashkil etish, kundalik xizmatlar, diniy-ma’rifiy faoliyat va jamoaviy nazoratni birlashtirgan muhit hisoblangan. Mahalla chegaralari ko‘p hollarda yirik ko‘chalar, ariqlar, devorlar, relef o‘zgarishlari yoki jamoat ob’ektlari bilan belgilangan. Ichki tuzilma esa qat’iy geometrik tartibga emas, yer uchastkalari, suv yo‘llari, mavjud daraxtlar va oilaviy mulk munosabatlariga moslashgan organik ko‘cha tarmog‘iga asoslangan. Shu sababli mahalla morfologiyasi tashqi qarashda tartibsizdek tuyulsa-da, unda iqlimiy, ijtimoiy va funksional mantiq mavjud bo‘lgan.

Mahallaning jamoat markazi vazifasini bajargan guzar turli darajadagi xizmat va muloqot funksiyalarini bir nuqtada jamlagan. Uning joylashuvi aholining kundalik piyoda harakatiga mos bo‘lib, mahalla ichida nisbatan teng etib borish imkoniyatini ta’minlagan. Guzarning ahamiyati binolarning me’moriy salobatida emas, balki u hosil qilgan ijtimoiy zichlik va jamoaviy foydalanish muhitida namoyon bo‘lgan. Zamonaviy terminologiya bilan aytganda, u mahalliy darajadagi aralash funksiyali, piyodabop va iqlimga mos jamoat uzeli vazifasini o‘tagan.

An’anaviy mahallada ko‘cha, berk ko‘cha va hovlilar ierarxiyasi xususiylik darajalarini bosqichma-bosqich o‘zgartirgan. Asosiy ko‘chadan mahalla ko‘chasiga, undan tor yo‘lak yoki berk ko‘chaga, keyin esa turar joy hovlisiga o‘tish jarayoni jamoat, yarim jamoat va xususiy makonlar o‘rtasida yumshoq chegara hosil qilgan. Bu tuzilma harakat tezligini tabiiy ravishda pasaytirgan, bolalar va keksalar uchun nisbatan xavfsiz muhit yaratgan, qo‘shnichilik munosabatlarini qo‘llab-quvvatlagan. Transport vositalari ustuvor bo‘lmagan sharoitda ko‘cha bir vaqtning o‘zida harakat, muloqot, o‘yin, soyalanish va xo‘jalik faoliyati makoni sifatida ishlagan. Ariq an’anaviy shahar landshaftida faqat sug‘orish kanali emas, balki rejaviy va ekologik karkas elementi bo‘lgan. Daraxt soyasi an’anaviy shahar muhitining muhim funksional resursi bo‘lgan.

An’anaviy shahar tuzilmasining ekologik barqarorligi resurslardan tejamkor foydalanish va mahalliy materiallarga tayangan. Paxsa, xom g‘isht va yog‘och kabi materiallar issiqlik inersiyasi

yuqori devorlar hosil qilib, ichki xonalarda harorat o‘zgarishini sekinlashtirgan. Biroq ushbu tizimning samaradorligi muntazam parvarish, suv tarmoqlarini tozalash, daraxtlarni asrash va jamoaviy kelishuvga bog‘liq bo‘lgan.

Mahalla muhitini ideallashtirish ham metodologik jihatdan to‘g‘ri emas. Tor ko‘chalar yong‘in va favqulodda xizmatlar harakatini qiyinlashtirishi, sanitariya va kanalizatsiya tizimlarining etarli emasligi epidemiologik xavflarni kuchaytirishi, aholi zichligi oshganda hovlilarning bo‘linishi yashillik va ochiq makonlarni qisqartirishi mumkin edi. Shuningdek, suv taqsimotining yuqori qismida joylashgan xo‘jaliklar quyi qismlarga nisbatan ustunlikka ega bo‘lishi mumkin bo‘lgan. Demak, an’anaviy tizimning kuchli tomoni uning shaklini aynan takrorlashda emas, balki iqlimga moslashuv, qisqa masofalar, soyalangan piyoda muhiti va jamoaviy boshqaruv tamoyillarini anglashda namoyon bo‘ladi.

Tarixiy yadro yonida yangi rejali qismlarning shakllanishi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab ayrim O‘zbekiston shaharlarida tarixiy yadro yonida yangi ma’muriy va harbiy qismlar shakllana boshladi. Bu hududlar to‘g‘ri chiziqli ko‘chalar, yirik kvartallar, maydonlar va alohida jamoat binolari bilan an’anaviy shahar to‘qimasidan farq qilgan. Natijada ko‘p shaharlarda «eski shahar» va «yangi shahar» morfologiyasi yonma-yon rivojlandi. Bir tomonda tor, soyalangan va organik ko‘cha tarmog‘i, ikkinchi tomonda esa keng, geometrik va transport harakatiga moslashgan reja paydo bo‘ldi.

Ushbu bosqichda ko‘cha shahar kompozitsiyasining asosiy elementiga aylandi. Keng ko‘chalar havo almashinuvi, parad ko‘rinishi va transport harakati uchun imkoniyat bergan bo‘lsa-da, ularning iqlimiy samaradorligi daraxt qatorlari va sug‘orish tizimining mavjudligiga bog‘liq edi. Daraxtsiz keng profil issiq-quruq iqlimda katta qizib ketuvchi yuza hosil qilgan. Shu sababli rejali ko‘cha tarmog‘i mahalliy iqlimga moslashtirilganda bulvar, ariq va ko‘p qatorli ko‘kalamzorlik bilan to‘ldirilgan. Bu holat geometrik reja va an’anaviy landshaft vositalarini birlashtirishning dastlabki ko‘rinishlaridan biri sifatida baholanishi mumkin.

Tarixiy va yangi qism o‘rtasidagi farq faqat ko‘cha shaklida emas, yerdan foydalanish va jamoat hayotida ham aks etgan. Yangi qismda ma’muriy binolar, vokzallar, bog‘lar, kasalxonalar va ta’lim ob’ektlari yirik uchastkalarda joylashgan; tarixiy qismda esa xizmatlar mahalla va bozor atrofida mayda hajmda tarqalgan. Natijada shahar markazlari ko‘p yadrolilik xususiyatiga ega bo‘la boshladi. Bu bosqich keyinchalik sovet davridagi funksional zonalashtirish va magistral tarmoqlar rivoji uchun morfologik zamin yaratdi.

Sovet davrida mikrorayon va rejali infratuzilmaning qaror topishi. Sovet davri O‘zbekiston shaharlarining hududiy o‘sishida sanoatlashuv, aholi migratsiyasi, ommaviy uy-joy qurilishi va markazlashgan rejalashtirish bilan belgilanadi. Yangi zavod va korxonalar atrofida ishchilar poselkalari, keyinchalik yirik turar joy massivlari barpo etildi. Shaharning yangi hududi ijtimoiy-xo‘jalik rejasining bir qismi sifatida qabul qilinib, uy-joy, maktab, bolalar bog‘chasi, savdo va maishiy xizmat ob’ektlarini me’yoriy ta’minlashga harakat qilindi. Bu yondashuv an’anaviy mahallaning organik rivojlanishidan farqli ravishda, oldindan belgilangan aholi soni va xizmat radiuslariga asoslangan edi.

Mikrorayon tizimi turar joy hududini magistral transportdan ajratish, ichki piyoda aloqalarini tashkil etish va kundalik xizmatlarni aholiga yaqinlashtirish g‘oyasiga asoslandi. Biroq bunday erkin kompozitsiya ochiq makonlarning aniq chegaralari yo‘qolishiga va «hech kimga tegishli emas» deb qabul qilinadigan qoldiq maydonlar paydo bo‘lishiga ham sabab bo‘ldi.

Sovet mikrorayonining kuchli tomonlaridan biri muhandislik va ijtimoiy infratuzilmani kompleks ravishda rejalashtirish edi. Markazlashgan suv ta'minoti, kanalizatsiya, isitish, elektr va transport tarmoqlari yangi massivlarning asosiy rejaviy sharti sifatida ko'rildi. Bu tajriba zamonaviy yangi hududlar uchun ham infratuzilmani qurilishdan keyin emas, balki qurilish bilan bir vaqtda barpo etish zarurligini ko'rsatadi.

Sovet davridagi yirik turar joy massivlarida ochiq makonlar ierarxiyasi nazariy jihatdan mikrorayon bog'i, uylar guruhi hovlisi, sport maydoni va piyoda yo'llaridan iborat edi. Amalda esa ularning sifati qurilish navbati, moliyalashtirish va keyingi ekspluatatsiyaga bog'liq bo'lgan. Ko'p hollarda uylar birinchi navbatda qurilib, ko'kalamzorlashtirish va xizmat ob'ektlari keyinga qoldirilgan. Natijada rejada belgilangan kompleks muhit to'liq amalga oshmagan. Bu holat yangi hududning sifatini faqat bosh reja yoki me'yoriy ko'rsatkichlar orqali emas, uning bosqichma-bosqich amalga oshirilishi va ekspluatatsiya mexanizmi orqali baholash zarurligini ko'rsatadi.

Mustaqillik davrida yakka tartibdagi turar joy massivlarining rivojlanishi. Mustaqillikning dastlabki davrida shahar atroflarida yakka tartibdagi uy-joy qurilishi sezilarli darajada kengaydi. Aholining xususiy uyga bo'lgan talabi, oilaviy tarkib, yerga egalik qilish istagi va mahallaga xos turmush tarzini saqlash ehtiyoji bu jarayonning ijtimoiy asosini tashkil etdi. Yangi massivlar ko'p hollarda shahar chegarasiga tutash qishloq yerlari, sobiq qishloq xo'jaligi maydonlari yoki mavjud aholi punktlari atrofida shakllandi. Ular an'anaviy hovli uyining ayrim xususiyatlarini saqlagan bo'lsa-da, ko'cha profili, muhandislik ta'minoti va jamoat makonlari jihatidan har doim ham kompleks rejalashtirilmagan.

Yakka tartibdagi massivning ijobiy jihati oilaviy turmushga mos xususiy hovli, ko'kalamzorlashtirish imkoniyati, qo'shimcha xo'jalik faoliyati va bosqichma-bosqich qurilish imkoni bilan bog'liq. Hovli daraxt ekish, yomg'ir suvini singdirish va tashqi-ichki makon o'rtasida iqlimiy bufer yaratishga xizmat qilishi mumkin. Biroq yer uchastkalari to'liq qurib tashlanganda, baland devorlar ko'cha bilan aloqani uzganda va hovli betondalashtirilganda ushbu ekologik ustunliklar yo'qoladi. Shunday qilib, hovli uy tipologiyasining mavjudligi o'z-o'zidan iqlimga mos muhitni kafolatlamaydi; uning landshaft tuzilishi va qurilish zichligi hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Mustaqillik davrida ko'p qavatli va aralash funksiyali yangi massivlar. XXI asrning ikkinchi o'n yilligidan boshlab yirik va o'rta shaharlarda ko'p qavatli turar joy qurilishi jadallashdi. Yangi massivlar shahar periferiyasida, magistral yo'llar bo'yida, qayta o'zlashtirilayotgan sanoat hududlarida va mavjud to'qima ichida barpo etilmoqda. Qurilish texnologiyalarining tezlashishi va investitsion modellar hududni qisqa muddatda o'zlashtirish imkonini berdi. Biroq binolarni tez qurish sur'ati jamoat makonlari, transport, maktab va muhandislik tarmoqlarini bir vaqtda shakllantirishdan ilgarilab ketsa, yangi massiv to'liq shahar muhiti emas, turar joy ob'ektlari yig'indisiga aylanib qoladi.

Zamonaviy massivlarda ichki hovlilar ko'p hollarda avtomobil harakati, avtoturargoh, bolalar o'yini va dam olish funksiyalari o'rtasida raqobat maydoniga aylanadi. An'anaviy hovlidan farqli ravishda bu makon ko'p sonli xonadonlarga xizmat qiladi va uning boshqaruvi jamoaviy mexanizmlarni talab etadi. Avtomobilsiz yoki transport harakati cheklangan hovli, soyalangan o'tirish joylari, turli yosh guruhlari uchun maydonlar va birinchi qavatdagi jamoat funksiyalari ijtimoiy faollikni oshiradi. Faqat dekorativ gazon va tipovoy o'yin jihozlari bilan cheklangan echim esa mahalliy iqlim va aholi ehtiyojiga to'liq javob bermaydi.

Aralash funksiyali majmualar turar joy, savdo, ofis, xizmat va dam olish funksiyalarini bir hududda birlashtirishi bilan zamonaviy shahar rivojining muhim yo'nalishiga aylanmoqda. To'g'ri

tashkil etilganda bunday majmua kundalik safarlarni qisqartiradi, ko‘cha faolligini oshiradi va jamoat transporti samaradorligini qo‘llab-quvvatlaydi. Biroq yirik yopiq kompleks shaklida qurilganda u atrof shahar to‘qimasidan ajralib qolishi, piyodalar uchun o‘tish imkonini cheklashi va jamoat makonini xususiy nazoratdagi maydonga aylantirishi mumkin. Demak, aralash funksiyaning mavjudligi emas, uning shahar bilan ochiq va uzluksiz bog‘langanligi asosiy mezondir.

Zamonaviy texnologiyalar yangi hududlarning ekologik samaradorligini oshirish uchun katta imkoniyat yaratadi. Tomchilatib sug‘orish, aqlli suv hisoblagichlar, yomg‘ir suvini yig‘ish, qayta ishlangan texnik suvdan foydalanish, energiya samarador yoritish, raqamli monitoring va mikroiqlim modellashtirish resurs sarfini kamaytirishi mumkin.

Tarixiy bosqichlarni morfologik va arxitekturaviy-landshaft jihatdan qiyosiy baholash. Tarixiy bosqichlarni qiyosiy tahlil qilishda rejaviy shaklni «yaxshi» yoki «yomon» deb umumiy baholash ilmiy jihatdan etarli emas. Har bir morfologik model muayyan ijtimoiy, texnologik va iqtisodiy sharoitda paydo bo‘lgan. Shuning uchun ularning ustun va zaif jihatlari ekologik barqarorlik, iqlimiy moslashuv, funksional ta’minlanganlik, ijtimoiy aloqalar, transport-piyoda munosabatlari, kompozitsion yaxlitlik va uzoq muddatli ekspluatatsiya mezonlari bo‘yicha ko‘rib chiqiladi.

Qiyosiy tahlil an’anaviy mahallaning iqlimiy va ijtimoiy salohiyati yuqori, ammo zamonaviy sanitariya, transport va muhandislik talablariga to‘liq javob bermasligini ko‘rsatadi. Sovet mikrorayoni infratuzilmani rejali tashkil etgan, biroq tipovoy morfologiya va ochiq makonning aniq chegaralanmaganligi mahalliylik hamda ijtimoiy nazoratni susaytirgan. Mustaqillik davridagi yakka uy-joy massivlari hovli turmushini davom ettirgan bo‘lsa-da, past zichlik va infratuzilma xarajatlari bilan bog‘liq muammolarni kuchaytirgan. Ko‘p qavatli zamonaviy massivlar esa ixchamlik va texnologiya imkoniyatlariga ega, lekin mikroiqlim, jamoat makoni va xizmat quvvati etarlicha muvofiqlashtirilmasa, yuqori yuklama manbaiga aylanadi.

Tabiiy-iqlimiy tiplar bo‘yicha ham tarixiy tajriba bir xil emas. Issiq-quruq tekislik shaharlarida ixcham to‘qima, soyalangan ko‘cha, ichki hovli va suvni tejamkor taqsimlash muhim bo‘lgan. Voha va daryobo‘yi shaharlarida ariq va kanallar ko‘kalamzorlik karkasini shakllantirgan. Tog‘oldi shaharlarida relef, shamol yo‘nalishi va sel yo‘llariga moslashish ustuvor ahamiyat kasb etgan. Sho‘rlanish va suv tanqisligi kuchli hududlarda esa o‘simlik turlarini tanlash va sug‘orish texnologiyasi asosiy cheklovga aylangan. Shu sababli tarixiy tamoyillar ham har bir iqlimiy tip uchun differensial talqin qilinishi lozim.

Aholi ehtiyojlarining o‘zgarishi morfologik shakllarning qayta ko‘rib chiqilishini taqozo etadi. An’anaviy mahallada asosan piyoda harakat, katta oila va uydagi xo‘jalik faoliyati ustuvor bo‘lgan. Zamonaviy shaharda kichik oilalar, ayollar va yoshlarning yuqori harakatchanligi, avtomobillashuv, onlayn xizmatlar, keksalar va nogironligi bo‘lgan shaxslar uchun universal muhit talablari kuchaygan. Shuning uchun tarixiy shakllarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tiklash emas, ularning moslashuvchan xususiyatlarini yangi demografik va funksional ssenariylar bilan uyg‘unlashtirish talab etiladi.

Foydalanilgan manbalar ro‘yxati

1. Axmedov M.K. O‘rta Osiyo me’morchiligi tarixi. — Toshkent: O‘zbekiston, 1995.
2. Abdurasulov A.A. O‘zbekiston shaharsozligi va me’morchiligining rivojlanish masalalariga oid ilmiy ishlar to‘plami. — Toshkent: arxitektura va qurilish sohasi nashrlari
3. QMQ 2.07.01-03. Shaharsozlik. Shahar va qishloq aholi punktlari hududlarini rivojlantirish va qurilishini rejalashtirish. — Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Davarxitektqurilish qo‘mitasi

4. O‘zbekiston Respublikasining shaharsozlik kodeksi. — Toshkent: Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi
5. Masson M.E. Sredneaziatskie goroda i voprosы ix istoricheskoy topografii. — Toshkent: Fan, 1973
6. Сафарова, И. А., & Баратова, И. (2019). СТРОИТЕЛЬНЫЕ МАТЕРИАЛЫ ИСТОРИЧЕСКИХ ЗДАНИИ. MODERN SCIENTIFIC RESEARCH.
7. Gulomkodirov, K., Islamova, D., Namazov, G., & Kurbonov, N. (2024, November). Mathematical model and numerical analyses of propagation of surface waves in sediments. In *American Institute of Physics Conference Series* (Vol. 3244, No. 1, p. 020076).
8. Achilovna, S. I., & Gayratovna, I. D. (2025). THE IMPORTANCE AND TYPES OF GREEN AREAS IN URBAN IMPROVEMENT.*SHOKH LIBRARY*, *1*(11).
9. Islamova, D. G. (2020). Revealing the trends of traditional features of national Uzbek residential houses. *Solid State Technology*,*63*(5), 6074-6083.
10. Sh, S. G., & Islamova, D. G. (2015). Construction Physics. *Textbook-Samarkand.*, 226.